

## Socio-Economic Life of the Left-Bank Nobility in Ukrainian Historiography

UDC: 930.1(477.5)-058.12"17/19"

DOI: <https://doi.org/10.15421/172585>**Kompaniets Serhiy**Ph.D. Student, <https://orcid.org/0009-0005-1121-8122>, [sergejkompaniec053@gmail](mailto:sergejkompaniec053@gmail)*Oles Honchar Dnipro National University (Dnipro, Ukraine)*

### Abstract.

**Relevance.** The culture of ancestral memory was one of the distinctive characteristics of the noble identity. A noble family defined itself as such through a common patrilineal descent from a real or imaginary noble ancestor, the latter usually located in the depths of time. The nobles considered themselves, first of all, the successors of previous generations, from whom they not only received their biological existence, but also their social superiority. However, the images of the Ukrainian nobility as exploiters of the working people and traitors to the national cause, created by Soviet and populist historiography, have undergone significant corrosion. Thanks to the intensive development of this issue, a significant body of research on the history of the Left-Bank nobility has been accumulated, which has significantly changed the ideas about the social, economic, educational and cultural activity of the ruling class.

The purpose of the article is to conduct a comprehensive analysis of the socio-economic situation and everyday life of the Left Bank nobility through the prism of domestic historiography of various historical periods.

**Results.** The analysis of the features of the socio-economic life of the Left Bank nobility in domestic historiography was carried out. It was revealed that the problems of the history of the nobility, which in the early 1990s occupied a marginal place in historiography, in the 21st century became one of the leading topics. The most developed were such issues as: patronage, educational, public, economic activities of the most significant representatives of this stratum.

**Conclusions.** The historiography of the issue of the socio-economic life of the nobility of the Left Bank has been analyzed; in its structure, three stages can be distinguished, which are characterized by their own peculiarities of representation of this problem. Without solving the identified problems, not only a deep understanding of the history of the nobility is impossible, but also an adequate perception of the "Ukrainian 19th century" in general.

**Keywords:** Ukrainian historiography, nobility, Left-Bank Ukraine, everyday life, socio-economic life

## Соціально – економічне життя дворянства лівобережжя у вітчизняній історіографії

**Компанієць Сергій***Дніпровський національний університет імені Олеся Гончара (Дніпро, Україна)*

### Анотація.

**Актуальність.** Культура пам'яті предків була однією з відмінних характеристик дворянської ідентичності. Шляхетний рід визначав себе як такий через спільне патрілінійне походження від реального або уявного дворянського предка, останній зазвичай знаходився в глибині часів. Дворяни вважали себе, перш за все, наступниками попередніх поколінь, від яких вони не лише отримали своє біологічне існування, але й свою соціальну перевагу. Проте створені радянською та народницькою історіографією образи українського дворянства як визискувачів трудового народу та зрадників національної справи зазнали суттєвої корозії. Завдяки інтенсивному освоєнню цієї проблематики накопичено значний масив досліджень історії дворянства Лівобережжя, які суттєво змінили уявлення щодо громадської, господарської, освітньої та культурної активності панівної верстви.

Мета статті полягає у здійсненні комплексного аналізу соціально-економічного становища та повсякдення дворянства Лівобережжя крізь призму вітчизняної історіографії різних історичних періодів.

**Результати.** Проведено аналіз особливостей соціально-економічного життя дворянства Лівобережжя у вітчизняній історіографії. Виявлено, що проблематика історії дворянства, яка на початку 1990-х рр. займала маргінальне місце в історіографії, у XXI ст. стала однією з провідних тем. Найбільш розробленими виявилися такі питання, як: меценатська, освітня, громадська, господарська діяльність найбільш значущих представників цієї верстви.

**Висновки.** Проаналізовано історіографію питання соціально-економічного життя дворянства Лівобережжя, в її структурі можна виділити три етапи, для яких характерні власні особливості репрезентації цієї проблеми. Без розв'язання виявлених проблем неможливе не лише глибоке розуміння історії дворянства, а й адекватне сприйняття «українського XIX століття» загалом.

**Ключові слова:** українська історіографія, дворянство, Лівобережна Україна, повсякдення, соціально-економічне життя

**Вступ.**

У соціогенеалогічному дискурсі рід розуміється як сукупність пов'язаних спорідненістю та загальним походженням моделей, які побутують синхронно в конкретний період та еволюціонують внаслідок об'єктивних загальноісторичних та суб'єктивних, антропологічно орієнтованих факторів. Приналежність до соціогенеалогічної моделі визначала місце сім'ї чи індивідуума всередині стану. Еліта Лівобережної України завжди була неоднорідна та складалася з різних категорій. Кожну з них можна інтерпретувати як самостійну соціогенеалогічну модель, що має структуру і складається з постійних та тимчасових елементів. До перших відносяться: генезис роду, його гендерний склад, демографічні параметри, стратифікація, матримоніальні зв'язки, службово-посадове становище, матеріальний добробут, територіальна локалізація та ін. Їхнє інтегроване вивчення дозволяє ідентифікувати належність роду до конкретної моделі.

Однак існували специфічні, хронологічні обставини, а соціально-економічне становище відіграло у різні періоди української історії ключову роль для будь-якого прошарку суспільства, не стало виключення і дворянство, яке особливо в другій половині XIX ст. переживало бурхливі трансформаційні процеси пов'язані із здійсненням реформ. В умовах інкорпорації соціальних груп Лівобережної України- Гетьманщини до імперських структур саме дворянство колишнього цього українського регіону виробляло стратегію, тактику, механізми збереження національної ідентичності, відстоювало перед центральною владою специфіку соціального, економічного та правового устрою своєї Батьківщини.

В нових економічних реаліях багато із дворян взагалі зuboжили, адже не змогли пристосуватись до викликів епохи. За радянський період сформувався доволі специфічний погляд на роль, значення та особливості життя дворянства, яких висвітлювали переважно у негативному ключі. У наш час ця ситуація змінилась, оскільки з новою силою поживались дослідження у галузях різноманітних векторів діяльності українського дворянства. Актуальність теми дослідження обумовлена специфікою розробки доволі актуальної для української історичної науки дисципліни «історія повсякдення», що обумовлює багатовекторність досліджуваної проблеми, а також зумовлює важливість висвітлення проблеми соціально-економічного життя дворянства, як однієї із важливих складових його побуту.

**Аналіз попередніх досліджень і публікацій.** За три десятиліття незалежності України вітчизняна історична елітологія накопичила значний археографічний, джерельний, історіографічний та концептуальний ресурс. Він дозволив суттєво розширити інформаційну базу студій з історії

дворянства, вписати їх у загальноєвропейський історіографічний контекст та розгорнути наукові дискусії на новій методологічній та світоглядній основі. Елітологічний дискурс втілювався в історіографічній практиці в найрізноманітніших формах: монографії, дисертації, наукові статті, тематичні збірники, рецензії, аналітичні огляди, археографічні публікації. Результативність роботи вітчизняних істориків в елітологічній тематиці, що вимірюється в кількісних показниках та якісних параметрах, досягла такого масштабу, що весь цей інтелектуальний масив вимагає глибокого історіографічного осмислення: виявлення основних проблемно-тематичних вузлів, перспективних напрямів, теоретико- методологічних пріоритетів, персонального внеску конкретних фахівців, виявлення рівня і якості архівного та археографічного опрацювання та багатьох інших параметрів.

Інформаційну основу дослідження склали численні роботи Будзар М. що присвячені різноманітним аспектам життєдіяльності лівобережного дворянства, серед них варто виокремити наступні: «Родинне життя українського дворянства першої чверті XIX ст. (за документами Галаганів із фондів Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського)» (Будзар, 2022), «Дворянська спільнота Лівобережної України 1-ї половини XIX ст. в его-документах з архіву Галаганів» (Будзар, 2018). Також інформаційною основою дослідження став економічний розвиток українських земель в різні історичні періоди. Зокрема, мова йде про монографію Панченко П., і Шмарчук В. «Аграрна історія України», в якій детально проаналізовано соціально-економічний розвиток українських земель від пореформеного часу до кінця XX ст. (Панченко & Шмарчук, 2000). Також варто відзначити роботу Москалюка М. «Соціально-економічний розвиток України у другій половині XIX – на початку XX ст» (Москалюк, 2016), а також Шандри В. «Нам тут жити»: соціально-економічні ініціативи дворян у земствах українських губерній (1864–1914 pp.)» (Шандра, 2022). В монографії, присвяченій дворянству Лівобережжя «довгого» XIX ст., соціально – економічне життя дворянства майже не описано (Гуржій & Русанов, 2017). Аналіз наукової літератури, окрім проблемно-тематичного репертуару, інформаційного забезпечення та методологічних підходів дозволяє також виділити провідні наукові центри та соціально – економічне життя дворянства, що надзвичайно важливо для оптимізації та ефективності налагодження наукових комунікацій та реалізації в майбутньому великих колективних проєктів.

**Результати дослідження.**

Для визначення завдання дослідження слід навести термін соціально-економічного життя – це комплекс суспільних відносин, процесів та явищ,

пов'язаних з виробництвом, розподілом, обміном та споживанням матеріальних та духовних благ, а також із соціальною сферою суспільства. Вона охоплює економічну, соціальну, політичну, культурну та інші сфери життєдіяльності. Соціальна сфера: торкається питань зайнятості, доходів, рівня життя, освіти, охорони здоров'я, соціального захисту, культури та інших аспектів соціального життя. Дослідження історії соціальної еліти Лівобережної України має свою традицію, яка сягає ще у XIX – початок XX ст. Загалом, історіографію досліджуваної проблеми можна представити у вигляді трьох різних періодів, кожен із яких має власні особливості та своїх видатних представників:

- 1) історіографія народницької та державницької шкіл (друга половина XIX-початок XX ст.);
- 2) радянська історіографія (20 - 80-ті роки XX століття);
- 3) праці сучасних українських істориків (з 1991 року).

Економічна сфера: включає матеріальне виробництво, розподіл, обмін і споживання благ, а також виробничі відносини між людьми. Розпочнемо наш аналіз з висвітлення робіт істориків першого періоду. Насамперед, варто зупинити свою увагу на праці В. Антоновича «Про козацькі часи на Україні», в якій автор в окремих розділах детально проаналізував маєткові права дворянства, підкреслюючи те, що вони володіли значними земельними маєтками, які отримували від держави за службу. Також, особливу увагу акцентовано на відносинах між дворянами і селянством, зокрема на системі феодальних зобов'язань. Автор зауважує, що дворянство мало значний вплив на економічне життя селянства, оскільки від них залежала більша частина виробничої праці (Антонович, 1991). У іншій роботі історика під назвою «О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России» вказується, що шляхетські роди були майново розшарованими. Одні з них володіли значними земельними ділянками, натомість інші втрачали свої землеволодіння та розорювались. Також автор зазначає, що збіднілі дворяни, у свою чергу, були змушені переходити до інших соціальних станів, зокрема до дрібних купців, ремісників, торговців. Значна частина дворянства намагалась адаптуватися до нових умов життя. Автор підкреслює, що після входження Лівобережжя до складу Російської Імперії дворянство було вимушене підтверджувати свої привілеї через апеляцію до історичних прав (Антонович, 1867).

Також соціально-економічне повсякдення висвітлював у своїх дослідженнях М. Грушевський. У VIII томі його фундаментального дослідження «Історія України-Руси» йдеться про формування нового дворянства, яким стала козацька старшина, що в свою чергу сприяло формуванню нової земельної еліти. Козацька старшина, отримуючи у

володіння землі та маєтки, поступово перебирала на себе дворянські соціально-економічні функції, що мало характер соціально-політичного перевороту (Грушевський, 1995).

Під час вивчення родів межі XVIII – XX ст. необхідно враховувати правові аспекти побутування дворянства. Юридичне визнання чи невизнання за людиною приналежності до благородного стану мало численні соціальні, службово-посадові, економічні наслідки. Інтегруючим моментом правового оформлення статусу та походження стало внесення роду чи особи у родоводі книги. Фіксація в них була юридичною дією, що означала вступ до станової корпорації, після якої дворянин отримував можливість реалізувати свої права та привілеї. Вивчення хронологічної динаміки запису до книг, гендерного складу внесених, складання переліку корпорацій, до яких належала сім'я, створюють основу з'ясування стратифікації роду, реконструкції його демографічних параметрів, визначення територіальної локалізації тощо.

Вивчення дворянського роду має відбуватися в контексті соціальної, політичної, економічної та інтелектуальної історії. Така методика дозволяє об'єктивно пояснити його еволюцію, належність до конкретної соціогенеалогічної моделі, дистанціювати події, зумовлені тенденціями у розвитку стану, від індивідуалізованих сюжетів. Це створює можливість верифіковано реконструювати поєднання макро- та мікроісторичних факторів у історичному процесі (Борисенко, 1986).

Загалом, варто підсумувати, що праці істориків народницького та державницького напрямку в українській історіографії заклали важливі основи для подальшого стимулювання розвитку дослідження проблематики соціально-економічного становища дворянства. Проте, у свою чергу, наступний радянський період характеризується своєрідним занепадом у питанні вивчення будь-яких аспектів життя дворянства, оскільки ми прекрасно розуміємо, що це в першу чергу було пов'язано із ідеологією того часу. Тим не менш варто згадати окремі імена українських радянських дослідників, які в окремих публікаціях торкались проблематики соціально-економічного становища дворянства Лівобережжя. Потрібно виділити монографію Борисенка В. «Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.», в якій дворянство названо «експлуаторським класом». У свою чергу, автор аргументує свою позицію тим, що вони мали особливі риси: «виключне право власності на землю та визиск селян, економічні пільги, фактична монополія на політичну владу, юридична відособленість від решти населення». Зрозуміло, що до цієї праці варто підходити з особливим критичним аналізом, оскільки вона насичена ідеологічним змістом, зокрема, численними посиланнями на В. Леніна, К. Маркса,

Ф. Енгельса, що було обов'язковою умовою для будь-якого радянського дослідження. Тим не менш відкидаючи ідеологічний контекст, відзначимо, що робота має доволі цінний фактологічний матеріал, в який входять розміри феодальних повинностей селян, аналіз демографічної ситуації на Лівобережжі України в другій половині XVII ст., виокремлення форм феодальної власності на землю. Серед дворянства були поширені наступні форми власності: рангова(тимчасова) і приватна(спадкова) (Казмірчук & Мех, 2021).

Далі, найбільш фундаментальним періодом дослідження соціально-економічного стану дворянства є період сучасності, що нараховує чисельну кількість різноманітних видів робіт, серед яких публікації, монографії, дисертації. Розпочнемо наш аналіз з роботи Темірової Н. «Метаморфози аграрної еліти українських губерній на зламі XIX – XX століть», в якій авторка зауважує, що станом на 1905 рік налічувалось 14,2 тис. дворян та 7,4 тис. землевласників недворянського походження, які разом із сім'ями налічували 147,7 тис. осіб, що становило 0,6 % загальної чисельності населення України. Також в статті особлива увага звернена на факторі скорочення дворянського землеволодіння: протягом 1877–1905 рр. в українських губерніях воно зменшилося з 16 760 тис. до 10 855 тис. Дослідниця зазначає, що керівництво дворянськими економіями переходило до спеціальної групи людей, що таким чином робило його спеціалізованим. У підсумку, авторка доходить висновку, що початок I світової війни та революційні події 1917 року стали каталізуючими факторами для фактичної ліквідації дворянства як соціального стану (Темірова, 2018).

Огляд значної кількості досліджень з історії соціальної еліти Нового часу показав, що в тематичному та сюжетному плані цей напрям цілком відповідає сучасним трендам історичної науки з характерним для неї перенесенням уваги на людину, симбіотичні зібрання, невеликі соціальні групи. У дослідженні історії дворянства Лівобережжя це виявилось у створенні колективних портретів відомих старшинсько-дворянських родів, визначенні ролі окремих осіб та певних дворянських спільнот у суспільно-політичному та культурному русі, меценатстві, специфіки уявлень та повсякденного життя. У зв'язку з цим важливо, що історики порушили проблему включення в структури повсякдення дворянства господарських практик, адже в першій половині XIX ст., у нових економічних умовах вони були невіддільною складовою життя і значна частина панства українських регіонів, насамперед Лівобережної України свої життєві стратегії пов'язувала саме з господарським підприємництвом.

Значну увагу фахівці зосередили на вивченні маєткової культури дворянства. Причому велика кількість таких досліджень дозволила вже

М.Казмірчук та Н. Мех підбити й історіографічний підсумок. Дослідниці проаналізували підходи до висвітлення проблеми представниками гуманітарних та природничих дисциплін, констатуючи, по-перше, посилення уваги до вивчення маєткової культури, по-друге, значну кількісну перевагу мистецькознавчих та краєзнавчих праць, по-третє, практичну відсутність міждисциплінарних досліджень соціально – економічного життя дворянства Лівобережжя.

Великої уваги заслуговує Литвинова Т., яка у своєму дослідженні «Білі плантатори» «білих рабів»: дворянство Лівобережної України напередодні Великої реформи», в якому вона зазначає, що в Лівобережній Україні присутній найбільший у межах імперії відсоток дрібнопомісного дворянства, також авторка згадує про традицію виплату лівобережним дворянством державних податків за своїх селян. Також вона наголошує, що лівобережне дворянство виявилось неготовим до соціальних потрясінь 1861 року. Детальна увага приділена різноманітним позиціям дворянства щодо ситуації з їх колишніми селянами-кріпаками: одні стали переселяти селян на нові місця, інші записували селян у дворові чи давали їм свободу. Дослідниця підкреслює, що звільнення селян означало й одночасне звільнення поміщиків від значної кількості обов'язків. У підсумку, історикиня робить висновок, що під час проведення реформи 1861 року дворянство Лівобережжя обурювала надмірна опіка з боку імперського чиновництва, адже їм здавалось, що їх змушують прийняти заздалегідь визначені умови, що могли негативно позначитись на соціально-економічному стані Лівобережжя (Литвинова, 2021).

Також, не можна оминати стороною дослідження Скуратович І. «До питання про дворянські привілеї в Російській Імперії (кінець XIX- початок XX ст.) у якому авторка зазначає, що 1861 рік став відправною точкою до втрати дворянами своїх привілеїв. В результаті вони втратили виключне право власності на землю, право безоплатної праці селян і право самостійно керувати ними, дворян було зрівняно з землевласниками інших станів, ними втрачено звільнення від рекрутської повинності. Також відповідно до імператорського указу 1906 р., був скасований привілей дворянства і всі російські піддані різних станів отримали однакові у відношенні до державної служби права. Дослідниця підкреслює, що наприкінці XIX- початку XX ст. дворянство Лівобережжя продало половину своїх земель. У підсумку, у дослідженні прослідковується висновок, що з другої половини XIX ст. з початком поступової ліквідації дворянських привілеїв розпочався каталізуючий процес, що став важливою передумовою для подальшого зникнення дворянства як соціального стану у 1917 р., а його залишки в подальшому були ліквідовані більшовицькою владою (Скуратович, 2012).

Не менш важливо згадати про дослідження

Шандри В. «Нам тут жити»: соціально-економічні ініціативи дворян у земствах українських губерній (1864–1914 рр.)), згадане нами вище в історіографії дослідження. В статті детально розкриваються питання ролі діяльності дворян у земствах українських губерній. Відзначено, що вони відразу зайняли в них керуюче становище, що давало змогу їм здійснювати активну діяльність, спрямовану на задоволення і захист своїх прав і потреб. З ініціативи дворян було ініційовано закладення дослідних полів, пропонували вдаватися до іригаційних заходів, обговорювали вирощування нових сільськогосподарських культур, таких як кукурудза.

Авторка підкреслює, що дворяни в земствах насамперед взяли за розбудову банківської системи на місцевому рівні, бо без її розвитку неможливо було розбудувати власні господарства. Також вони опікувались розбудовою шляхів, особливо в цьому напрямку відзначалось збідніле дворянство, для якого участь в земських органах влади була одним з найкращих засобів для повернення собі колишніх статків. У підсумку, дослідниця доходить висновку, що соціально-економічні ініціативи дворян у земствах сприяли багатьом важливим соціально-економічним змінам в різних губерніях і стали важливою частиною модернізаційних процесів загалом, адже були спрямовані не тільки на захист власних прав і інтересів, але й на захист інтересів інших прошарків суспільства.

### Висновки.

Проаналізувавши історіографію питання соціально-економічного життя дворянства Лівобережжя, ми прослідкували, що в її структурі можна виділити три етапи, для яких характерні власні особливості репрезентації цієї проблеми. Однією із найважливіших тенденцій є те, що з початком незалежності України кількість досліджень, присвячених даній проблематиці, лише збільшується, що має важливе значення для розвитку української історіографії загалом. В цілому, соціально-економічне життя дворянства Лівобережжя – це складна система взаємопов'язаних елементів, які формують суспільне життя та впливають на добробут та розвиток суспільства.

У свою чергу, соціально-економічне життя дворянства визначається низкою особливостей: зміна соціального статусу, втрата прав і привілеїв, зубожіння значної частини дворянства в пореформений період, діяльність земських органів влади, зменшення кількості земельних наділів у дворянському володінні, загальний занепад їхнього господарства, майнове розшарування дворянства, що значною мірою слугувало одним із важливих чинників втрати його консолідації. Зрештою, сукупність вищенаведених факторів та ознак із плином історичного часу призвела до скорочення кількості дворянства не лише в Лівобережній Україні, а власне у всіх українських губерніях Російської імперії.

### БІБЛІОГРАФІЧНІ ПОСИЛАННЯ

- Антонович, В. (1867). О происхождении шляхетских родов в Юго-Западной России. *Архив Юго-Западной России*, IV(1), Антонович, В. (1991). *Про козацькі часи в Україні*. Київ: Дніпро.
- Борисенко, В. (1986). *Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст.* Київ: Наук. думка.
- Будзар, М. (2010). Дворянська сільська садиба Лівобережної України XIX століття у сучасних історико-краєзнавчих дослідженнях. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія: Історія та географія, (38), 194-199.
- Будзар, М. (2011). Історико-культурна модель панської сільської садиби в Україні XVIII–XIX століть: теоретичні засади дослідження. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв*, (2), 145-149.
- Будзар, М. (2015). Художньо-культурна спадщина панської садиби Лівобережної України XIX – початку XX ст.: варіанти історичних презентацій. *Київські історичні студії*, (1), 98-107.
- Будзар, М. (2018). Дворянська спільнота Лівобережної України 1-ї половини XIX ст. в его-документах з архіву Ґалаганів. У О. Салати (Ред.), *Історичні джерела в українському інформаційному й освітньому просторі: верифікація та інтерпретація* (348 с.). Вінниця: ТВОРИ.
- Будзар, М. (2022). Родинне життя українського дворянства першої чверті XIX ст. (за документами Ґалаганів із фондів Інституту рукопису НБУ ім. В. І. Вернадського). *Українська біографістика*, (23), 140-159.
- Грушевський, М. (1905). *Історія України-Руси* (Т. 5). Львів.
- Гуржій, О. І., & Русанов, Ю. А. (б.р.). *Дворянство Лівобережної України кінця XVIII – початку XX ст.*
- Журба, О., & Литвинова, Т. (2024). Рефлексії з приводу археографічного видання «З Ґалаганівського архіву» 2017–2020 рр. *Український історичний журнал*, (4), 193-206.
- Литвинова, Т. (2021). «Білі плантатори» «білих рабів»: дворянство Лівобережної України напередодні Великої реформи. *Київські історичні студії*, (1), 44-57.
- Москалюк, М. (2016). Соціально-економічний розвиток України у другій половині XIX – на початку XX ст. *Україна-Європа-Світ*, (17), 86-94.
- Панченко, П., & Шмарчук, В. (2000). *Аграрна історія України*. Київ: Т-во «Знання», КОО.
- Скуратович, І. (2012). До питання про дворянські привілеї в Російській імперії (кінець XIX – початок XX ст.). *Форум права*, (2), 621-627.
- Темірова, Н. (2018). Метаморфози аграрної еліти українських губерній на зламі XIX – XX ст. *Історичні і політологічні дослідження*, (2), 60-70.
- Шандра, В. (2022). «Нам тут жити»: соціально-економічні ініціативи дворян у земствах українських губерній (1864–1914 рр.). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.*, (31), 44-68.

## REFERENCES

- Antonovych, V. (1867). O proiskhozhdenii shlyakhettskikh rodov v Yugo-Zapadnoy Rossii. *Arkhiv Yugo-Zapadnoy Rossii*. Ch. IV. Vol. 1.
- Antonovych, V. (1991). *Pro kozatski chasy na Ukraini*. Kyiv: Dnipro.
- Borysenko, V. (1986). *Sotsialno-ekonomichni rozvytok Livoberezhnoi Ukrainy v druhii polovyni XVII st.* AN URSSR, Instytut istorii. Kyiv: Naukova dumka.
- Budzar, M. (2010). Dvorianska silska sadyba Livoberezhnoi Ukrainy XIX stolittia u suchasnykh istoryko-kraieznavchyykh doslidzhenniakh. *Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody*. Seriya: Istorii ta heohrafiia, (38), 194-199.
- Budzar, M. (2011). Istoryko-kulturna model pans'koi sils'koi sadyby v Ukraini XVIII–XIX stolittiv: teoretychni zasady doslidzhennia. *Visnyk Natsionalnoi akademii kerivnykh kadrov kultury i mystetstv. Naukovyi zhurnal*, (2), 145-149.
- Budzar, M. (2015). Khudozhno-kulturna spadshchyna panskoi sadyby Livoberezhnoi Ukrainy XIX – pochatku XX st.: varianty istorychnykh prezentatsii. *Kyivski istorychni studii*, (1), 98-107.
- Budzar, M. (2018). Dvorianska spilnota Livoberezhnoi Ukrainy 1-i polovyny XIX st. v ego-dokumentakh z arkhivu Galahaniv. In O. Salata (Ed.), *Istorychni dzhherela v ukrainskomu informatsiinomu ta osvithnomu prostori: veryfikatsiia ta interpretatsiia: monohrafiia* (348 p.). Vinnytsia: TOV “TVORY”.
- Budzar, M. (2022). Rodynni zhyttia ukrainskoho dvorianstva pershoi chverti XIX st. (za dokumentamy Halahaniv iz fondiv Instytutu rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho). *Ukrainska biohrafistyka*, (23), 140-159.
- Hrushevskiy, M. (1905). *Istoriia Ukrainy-Rusy*. Vol. 5. Lviv.
- Hurdzhii, O. I., & Rusanov, Yu. A. (n.d.). *Dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy kintsia XVIII – pochatku XX st.*
- Litvynova, T. (2021). “Bili plantatory” “bilykh rabiv”: dvorianstvo Livoberezhnoi Ukrainy naperedodni Velykoi reformy. *Kyivski istorychni studii*, (1), 44-57.
- Moskaliuk, M. (2016). Sotsialno-ekonomichni rozvytok Ukrainy u druhii polovyni XIX – na pochatku XX st. Ukraina–Yevropa–Svit. *Mizhnarodnyi zbirnyk naukovykh prats*. Seriya: Istorii, mizhnarodni vidnosyny, (17), 86-94.
- Panchenko, P., & Shmarchuk, V. (2000). *Ahrarna istoriia Ukrainy*. Kyiv: T-vo “Znannia”, KOO.
- Shandra, V. (2022). “Nam tut zhyty”: sotsialno-ekonomichni initsiatyvy dvorian u zemstvakh ukrainskykh hubernii (1864–1914 rr.). *Problemy istorii Ukrainy XIX – pochatku XX st.*, (31), 44-68.
- Skuratovych, I. (2012). Do pytannia pro dvorianski pryvilei v Rosiiskii imperii (kinets XIX – pochatok XX st.). *Forum prava*, (2), 621-627.
- Temirova, N. (2018). Metamorfozy ahrarnoi elity ukrainskykh hubernii na zlami XIX – XX st. *Istorychni i politolohichni doslidzhennia*, (2), 60-70.
- Zhurba, O. & Litvynova, T. (2024). Refleksii z pryvodu arkhheohrafichnoho vydannia “Z Halahanivskoho arkhivu” 2017–2020 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, (4), 193-206.